

Kazakistan'da Kıpçak Sözlükleri ve XVIII-XX. Yüzyıllar Arası Sözlük Çalışmaları

Ayabek Bayniyazov*

Canar Bayniyazova**

Öz

Sözlükler, bir dilin söz varlığının derli toplu bir şekilde bulunduğu somut kaynaklardır. Bu makalede, Kazakistan'da yapılan sözlük çalışmaları incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu maksatla yazıda ağırlıklı olarak iki ana konu üzerinde durulmaktadır. İlk olarak tarihi sözlükler ve bu sözlükler üzerine Kazak bilim adamlarının yapmış olduğu çalışmalar; ikinci olarak Rusların Orta Asya'ya gelmesiyle ortaya koydukları iki dilli (Kazakça-Rusça/Rusça-Kazakça) sözlükler ve bu sözlüklerin metodolojisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kıpçakça, Kıpçakça sözlükler, Kazakça, sözlükçülük, Arapça-Türkçe tarihi sözlükler, Rusça-Kazakça sözlükler

Giriş

Sözlük, bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren esere denir. Türk dili araştırmalarında sözlükler ve sözlükçülük önemli bir yer tutar. Aşağıda Kıpçakça sözlükler üzerine Kazakistan'da yapılmış çalışmalar değerlendirilecektir.

* Prof. Dr., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Türkistan / Kazakistan
ayabek67@mail.ru

** Yrd. Doç. Dr., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Türkistan / Kazakistan
janara70@mail.ru

Tarihi Kıpçak Sözlükleri Hakkında Kazakların Çalışmaları

Türk sözlükçülük geleneği, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı ve karşılaştırmalı sözlüklerin ilk örneği olan *Dîvânü Lügati't-Türk* adlı eserle başlar.

Kazakça, Türkistan'da asırlardır konuşulan bir Kıpçak lehçesidir. Orta Çağda Kıpçak Bozkırında yaşayan Türk boyları birliği Kıpçak, bu birliğe giren boyların dili için de Kıpçakça veya Eski Kıpçakça terimleri kullanılmaktadır. "XI. yüzyılın sonunda Kıpçak, Kırgız, Oğuzların bir kısmı, Yağma, Ağraq ve Jaruqlar Kıpçak memleketinin etnik çekirdeğini oluşturmuşlar, bu boyların konuştuğu lehçeler ise temelde Kıpçakça olarak ortaya çıkmıştır" (Savranbayev 1948: 17). "Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzey kesimini kapsayan Türk göçleri genellikle Kuman, Kıpçak unsurlarına dayandığı için, bu kesimde kurulup gelişen Türk yazı dilleri ve lehçeleri Kıpçak Türkçesi temelinde yol almıştır. Bu sebeple, Kuzey Batı Türkçesi, *Kıpçak Türkçesi* diye de adlandırılır" (Korkmaz vd. 2005: 49). Kıpçak Türkçesi, ayrıca XIII-XV. yüzyıllar arasında Altınordu, Mısır ve Suriye'de kullanılan Türkçedir.

Bilindiği gibi, Arap dili, İslam dünyasında uzun yıllar anlaşma, bilim ve sanat dili vazifesini görmüştür. Bu yüzden Türk kökenli bilim adamlarının Arapça sözlükler ortaya koyması doğaldır. Orta Çağ geleneksel Arap sözlükçülüğü, Türk sözlükçülüğünün gelişmesini olumlu yönde etkilemiş, pek çok Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe sözlük yazılmıştır. Türk aydınları eski Türk medeniyetinin Arap ve İranlılardan hiç de geri olmadığını ispatlayan eserler ortaya koymuştur. Kâşgarlı Mahmud'un Arap ve Türk dilini eşit derecede görmesi bunun delilidir. Türk sözlükçülüğünün ilk ve en önemli yapıtı *Dîvânü Lügati't-Türk*'ü ortaya koymadan önce Kâşgarlı Mahmud'un geleneksel Arap ve Fars sözlükçülüğünün çeşitli örneklerini incelediği şüphesizdir (Aksan 1990: 19). Ancak o, "Ben işi kolaylaştırmak ve kitabı kısaltmak için bu yolu tuttum. Benden önce kimsenin yapmamış olduğu bir sıralayışla ve kimsenin düşünmemiş olduğu bir düzenle işi açıkladım" (Atalay 1992:7) sözleriyle, kendi sistemini geliştirdiğini işaret etmektedir.

Divan'ı asıl nüshasından okuyup 1923 yılında halk tarafından çok okunan *Şolpan* dergisinin 6-7. sayılarında "Dîvânü Lügati't-Türk" adlı makalesiyle Kazak Türkçesinde yayımlayan Kazak aydını Halel Dosmuhamedulı'dır (Kerimulı 2005: 10). Dosmuhamedulı, doktor olmasına rağmen, onun *Divan*'la ilgili makalesine aklanmasından¹ sonra ulaşmak mümkün olmuştur (Dosmuhamedulı 1998: 155-162). Kâşgarlı Mahmud'un *Divan*'ının muhtasar bir şeklini, Kazak Türkçesinde Kanapiya Beketaev ile Arsen İba-

1993 yılında *Tübi Bir Türki Tili* adlı eserde yayımladılar. Yaptıkları bu çalışmayla *Divan*'daki 875 sözcük ile 60 kadar atasözünün günümüz Kazakçasında aynen kullanıldığını gösterdiler (Beketaev vd. 1993). Kıravbaykızı, *Divan*'da 675 sözcük ve 60 atasözünün günümüz Kazakçasında hiçbir değişime uğramadan kullanıldığını ifade etmektedir (2001: 114-115). Türkiye'de yayınlanmış Atalay tercümesi ile Özbek, Uygur nüshalarından da yararlanılarak *Divan*'ın tamamı Kazakça üç cilt halinde ilk defa şair ve eleştirmen Dr. Askar Kurmaşulı Egevbay tarafından yayımlanmıştır (Egevbay 1997). N. Nazarbaev'in önsözü ile yayımlanan bu eser, herkesin yararlanabileceği bir kaynaktır.

Orta Çağ sözlüklerinin dili hakkında çeşitli görüşler ve yorumlar ileri sürülmüştür. Bugün Orta Çağ eserlerine sadece bir halkın mirası olarak bakan araştırmacılar ve bu görüşü benimseyenler vardır. Örneğin Özbek dilcilerden Fazılov, *Muhabetnâme*, *Gülistan Tercümesi*, *Husrev ü Şîrin*, *Nehcü'l-Feradis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ* vb. yadigârları eski Özbek dilinin eserleri olarak ele almıştır (1971: 3). Buna karşılık Kazak dilci Nurmahanova şunları yazar: “Son zamanlarda Özbek dilcileri XII-XV. yüzyıl yadigârlarını inceleyip, pek çok eser yazmışlardır. Fakat onlar bu edebi miraslara ve onun diline eski Özbek dili ve Özbek halkın bu konuda şu ortak noktaya işaret ederler. Geçmiş devir eserleri ve şimdiki Türk lehçeleri arasındaki bağlantıyı belirlemek çözümü çok zor olan bir konudur. Bu teorik bakımdan derin incelemeleri gerektiren bir meseledir. Eski miraslara çağdaş bir dilin mirası olarak bakmak veya onları sadece o dilin tarihiyle bağdaştırmak gibi tek yönlü yüzeysel düşünceler dile getirilmektedir” (1981: 27-33). Kaydarov ve Orazov'un bu konudaki görüşleri ise şöyledir: “Edebiyat tarihi ve edebi sürecin gelişmesini belirlemek için XV. yüzyıla kadarki yazar ve ozanları her halk kendi edebiyatına katabilir. Fakat dil açısından sahiplenmek yanlış olur” (2004: 171). Musaev de Kıpçak dillerine tarihi-karşılaştırmalı inceleme açısından lengüistik bir kavram olarak bakmayı önerir. Ona göre, “Kıpçak dilleri kavramı lengüistik bir kavramdır, Ana Kıpçakça sadece Kıpçak boylarının değil, Kıpçak boylarına yakın diğer boylar ve boy birliklerinin dillerini de içine alır. Bu tarifin şimdiki Kıpçak dilli halkların dilleriyle de alakası vardır. *Kıpçak Dilleri*, *Türk Dilleri* denen genel kavramın bir parçasıdır” (2002: 218).

Ortaçağ Kıpçak Türkçesi eserleri, onun içerisinde Kazak Türkçesiyle dolaylı ve dolaysız ilgisi olan gramer ve sözlükler şimdiye kadar yeterli derecede araştırılmış değildir. Bunun bazı nedenleri vardır (bk. Kıravbaykızı 2001: 3-4). Bu sorunu ortadan kaldırmak için XIII-XIV. yüzyıl Türk dilini öğrenmekle birlikte, o dönemlerde yaygın olan Arap ve Fars dillerini de

bilen uzman dilci kadrosunun yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Karahanlılar döneminde Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Divânü Lügati't-Türk* dışındaki çalışmalar üzerine söylenebilecek çok az şey vardır. Buna karşın Memlûk Kıpçakçası ve Altınordu dönemini kapsayan sözlük çalışmaları hakkında bilgi veren veya o devri bütünüyle inceleyen Kazak bilim adamları önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır.

Orta Çağdaki *Muhabbetnâme*, *Gülistan Tercümesi*, *Husrev ü Şîrin*, *Nehcü'l-Feradis* vb. eserler üzerinde titiz çalışma yaparak yeni görüşler ileri süren bilim adamı Nadjip'tir. Nadjip² şimdiki Kıpçak grubundaki Türk lehçelerinde adı geçen eserlerin etkisi olduğunu söyleyerek, Orta Çağ eserlerinin bu yönde araştırılmasına öncülük etmiştir. Bu eserlerde eski Uygur dilinin unsurları da vardır. Bunun nedenini Nadjip, eskiden beri devam eden Uygur edebi dil geleneğinin tesiri olarak açıklamakta ve "Oğuz Kıpçak edebi dili, Karahanlılar devrindeki Uygur edebi dil geleneğine daha yakın, Kıpçak Oğuz edebi dilinin ona etkisi daha azdır" demektedir (1975: 3-4). Orta Çağ eserleri üzerine çalışan Nadjip'e göre, *Nehcü'l-Feradis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Husrev ü Şîrin* Oğuz Kıpçak edebi dilinde, *Gülistan Tercümesi*, *Muhabbetnâme* Kıpçak Oğuz edebi dilinde yazılmıştır. Diğer bir ifadeyle, ilk üç eserde Oğuz dilinin unsurları fazla ise de diğer ikisinde Kıpçak Türkçesinin öğelerine daha sık rastlanmaktadır (1975: 3-4). Harezmi ve Altınordu sahasında yazılmış belirli sayıdaki eserlerle birlikte, Kıpçak sahasına ait diğer yadigarlar, XII-XV. yüzyıllar Mısır ve Suriye bölgesinde yazılan asıl Kıpçak, Kıpçak Oğuz Türkçesini temsil eden eserlerdir. Nadjip vd. "Bu topraklarda yaşayan Türk boylarının dilini *Memluk-Kıpçak*, *Memluk-Mısır*, *Kıpçak-Oğuz*, *Kıpçak (saf Kıpçak)* yazı dili" olarak adlandırmaktadır (2002: 94). Türkiyeli dilcilerin de aynı görüşleri desteklediğini biliyoruz. Örneğin Özyetgin şöyle yazmaktadır: "XIII-XIV. yüzyıllar arasında Mısır-Suriye sahasında konuşulan Türkçenin farklı boy varlıklarından dolayı çeşitlendiği, yer yer iki ayrı Türk lehçesinin sınırlarının birbirine karıştığı karma bir dil görünümünü sergilediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde konuşulan Türkçenin o dönemdeki Arap filologlar tarafından çeşitli ve farklı şekillerde adlandırılması, bu sahadaki lehçe karışmasını, lehçe tabakalaşmasını açıkça göstermektedir. Özellikle, Arap filologlar, Memlûk sahasında yazdıkları sözlük ve gramer kitaplarında esas aldıkları dilin hangi Türkçe olduğunu belirtmek için *Türkçe*, *Halis Türkçe*, *Kıpçakça* ve *Türkmençe* gibi adlandırmalar kullanmıştır" (2001: 33).

Orta Çağ eserleri üzerinde çalışan bir başka Kazak dilcisi Kuruşcanov'dur. Kuruşcanov, *Formıy i Znaçeniya Padejey v Yazıke Kodeks* (Kodeks Kumanikus Dilindeki İsim Hallerinin Yapıları ve Anlamları) adlı yüksek lisans

tezini savunduktan sonra (Almatı 1956), *Yazak Starokıpçakskih Pismennih Pamyatnikov XII-XIV vv.* (XII-XIV. yüzyıl Eski Kıpçak Yazıtlarının Dili, Almatı 1973) adlı doktora çalışmasında Orta Çağ Türk sözlüklerini bilimsel açıdan değerlendirmiştir. Kuruşcanov *İssledovaniye Po Leksike Starokıpçakskogo Pismennogo Pamyatnika XIII Veka –Türksko-Arabskogo Slovarya* (XIII. yüzyıl Eski Kıpçak Yazıtının Söz Varlığı Üzerine İncelemeler – Türk-Arap Sözlüğü Üzerine, Almatı 1970) adlı eserinde 1245 tarihinde Mısır'da yazılmış *Tercüman-ı Türki ve Arabi* adlı bir Türkçe-Arapça sözlük ve grameri dil açısından incelemiştir. Çalışmanın giriş bölümünde bu sözlüğün el yazma nüshalarını tavsif etmiştir. Sonraki bölümlerde Türkçe-Arapça Sözlüğün söz varlığını el yazmadaki harfler düzeni ve sözcüklerin anlam açısından kullanım özelliklerini incelemiştir. Bununla birlikte bu bölümde yabancı ve ağızlara ait sözcükler üzerinde durmuş ve bu sözlükte yer alan Oğuzca unsurları doğru olarak tespit etmiştir. Sözlük kısmında ise Türkçe sözcüklerin Rusça karşılığı verilmiş, ayrıca Türkçe sözcüklerin Kıpçak yazıtları ve şimdiki Kıpçak Türkçesi lehçelerinin söz varlıklarıyla bir karşılaştırılması yapılmıştır. Kuruşcanov'un bu incelemesi Türkologlar tarafından bilimsel çalışma olarak değerlendirilmiştir. Kuruşcanov'un, G. Aydarov ve M. Tomanov gibi dilcilerle beraber yayımladığı *Köne Türki Jazba Eskertkişterinin Tili* (Eski Türk Yazıtlarının Dili, Almatı 1971); Cubanov ve A.Belbotaev'la yayımladığı *Qumanşa-Qazaqşa Jiyilik Sözdigi* (Kumanca-Kazakça Sık Kullanılan Kelimeler Sözlüğü, Almatı 1978) vb. çalışmalarında da Orta Çağ Kıpçak sözlükleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Bununla birlikte Kuruşcanov'un *Kodeks Kumanikus*'un elyazısının yazılım özelliklerini inceleyen makaleleri de bilim adamlarının dikkatlerini çekmiştir. Örneğin bir yazısında ilk nüshadaki *Kıpçakça ay ve gün adlarının* eserin her basımında farklı yorumlandığına değinmiş, G. Kuun, K. Grönbech, W. Radloff ve O. Blau nüshaları üzerinde çalışarak, Kumanca sözcüklerin doğru okunuşu ile Kazak Türkçesindeki karşılıklarının varyantlarını vermiştir (1969: 68-78). O, Kazakistan'da Orta Çağ eserleri alanında doktora öğrencileri yetiştiren ve Kıpçak araştırmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bir bilim adamıdır.

1312 tarihinde Kahire'de yazıldığı düşünülen Abu Hayyan'ın *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* adlı eseri muhtemelen o devirdeki diğer eserlere göre daha çok araştırılmıştır diyebiliriz. Kazakistan'da bu eser üzerinde Mace-nova çalışmıştır. *Abu Hayyan – İssledovatel Kıpçakskogo Yazıka* (Almatı 1969) adlı doktora çalışmasında eserin dilinin o devirdeki karma dile özgü Oğuz ve Uygur unsurları bir kenara bırakıldığında, morfoloji ve söz varlığı açısından günümüz Kazak Türkçesi söz varlığına uygun düştüğü görüşün-

dedir (1969: 52-53). Macenova Arap dilini çok iyi bildiğinden eserin orijinal nüshası üzerinde çalıştığına şüphe yoktur.

Kazak dilcileri tarafından araştırma konusu olan diğer bir eser, 1425 tarihinden önce Mısır Kıpçakçası üzerine yazılmış olan ve yazarı bilinmeyen *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye*'dir. Bu eser üzerinde Arinov, *Leksiko-Semantişeskiyei Stilistişeskiye Osobennosti Yazıka Starokıpçakskogo Pamyatnika* "*Kitab At-Tuhfa Az-Zakiya Fil-Luğat At-Turkiya* (Eski Kıpçak Yazıtı Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye'nin Söz Varlığının Anlam ve Anlatım Bilimi Özellikleri, Almatı 1983) adlı bir doktora çalışması yapmıştır. Bu eserin bilimsel açıdan Türkolojide Kâşgarlı Mahmud ile Abu Hayyan eserlerinden sonra üçüncü sırada yer alan çok değerli bir sözlük olduğuna işaret edilmiştir (Kuruşcanov vd. 1971: 57). Türkolog Nadjip, *Kıpçaksko-Oğuzskiy Literaturuny yazık Mamlükskogo Egipta V-Veka* (V. asır Mısır Memlûklerinin Kıpçak-Oğuz Edebi Dili, Moskova 1965) adlı doktora tezinde söz varlığının içeriği ve sözcüklerin doğru tercüme edilmesi bakımından ele alındığında bu sözlüğün Abu Hayyan sözlüğünden daha değerli olduğunu dile getirmiştir (2004: 27-28). Nadjip ayrıca Saraylı Seyfi'nin *Gülistan Tercümesi* üzerinde de durur. Çalışmada, eserin sözcük, ses ve grameri üzerinde etraflıca inceleme yapmış, bunun neticesinde de eserin Kıpçak Oğuz edebi dilinde yazıldığını, bu edebi dilin de Altınordu ve Mısır'a has ortak bir edebi dil olduğunu belirtmiştir (1965: 36).

XVIII-XX. Yüzyıllarda İki Dilli Kazakça Sözlükler

Kazakçada sözlükçülük geleneği ve tarihi üzerindeki ilk bilimsel çalışma Malbakov'un *Qazaq Leksikografyasının Tarihi* adlı doktora çalışmasıdır (1992). Malbakov, çalışmasında XVIII. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başında yazılmış sözlükler üzerinde durmuştur. Araştırmada bu döneme ait sözlüklerdeki madde başlarının dizilişi ve taşıdıkları anlamları yansıtmaya usulü hakkında bilgi vermiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Orta Asya'ya etkisi ve Kazakların Rusya'ya bağımlılığı arttıkça sözlükçülük de gelişmeye başlamıştır. Bundan dolayı yerel halkı daha yakından tanımak ve misyonerlik faaliyetlerini yürütmek amacıyla hazırlanan iki dilli sözlükler ortaya çıkmıştır. Kazaklarda sözlükçülük Rusya'ya bağımlı olana kadar Arap-Fars-Türk sözlükçülük geleneğini korurken Rus istilâsı, Orta asırdan beri devam eden Arap imlâsına dayalı sözlükçülük geleneğiyle bağı koparmıştır. Bu yüzden XVIII. yüzyıldan bu yana Kazakçayla ilgili sözlüklerin çoğu Rusça-Kazakça olup genelde Çarlık Rusyasının ihtiyaçlarını karşılayacak ve onun dil politikasına uygun olacak şekilde hazırlanmıştır. Tanınmış Kazak dilcilerinden Sızdıkova'nın ifadesiyle

“Son iki üç asırdır Kazak sözlükçülüğü Rus dili ile direkt bağlantılı olmuştur” (1975: 3).

Bu dönemde hazırlanan sözlüklere gelince, 1773 tarihinde Petersburg'ta Yüksek Okul müfettişi L. Hristiyan Bakmeyster ilim adamlarına “Çeşitli Dil Örneklerini Derleme Hakkında Çağrı” konulu bir ilan verip anket dağıtmıştır. Bu çalışmanın sonucunda ilk Rusça-Kazakça elyazması sözlük 1774 yılında Öskemen şehrinde hazırlanmıştır. Elyazması Petersburg'daki Salıtkov-Şedrin kütüphanesinde korunan ve tamamı 80 sayfa olan bu sözlüğe “Skalon sözlüğü”³ diyenler de vardır. Çalışma 3130 söz ve sözcük grubundan oluşmaktadır (Malbakov 1995: 6-7). Kazakçanın kelime kadrosunu içeren ilk sözlük, *Almanca-Tatarca-Kazakça-Buhara Lehçesi-Kalmakçadan* oluşan kelimeler listesidir.⁴ Çalışmada madde başları; sayılar, din ve akrabalıkla ilgili sözcükler, doğa olayları, gökyüzü cisimleri, mevsimler ve iklimle ilgili sözcükler olarak gruplandırılmıştır. Ayrıca ağaç adları, vücut organları, hayvanlar, ev aletleri, çanak çömlek, silah, yemek adlarıyla birlikte zamir ve sıfatlarla ilgili konular da işlenmiştir. Madde başı 200 sözcükten oluşmaktadır. İçerisinde 133 Kazakça kelimenin karşılığı verilmiştir. Kazakçayla ilgili ikinci sözlük 1825 yılında Heinrich Julius Klaproth (bilgi için bk. Eren 1998: 190) tarafından yayımlanan *Fransızca-Kazakça* sözlüktür. Bu sözlük 400'e yakın Kazakça sözcüğü içermektedir (Tomanov vd. 1989: 14).

XIX. yüzyılda dil öğretimi amacıyla düzenlenmiş konuşma kılavuzları ve küçük Kazakça sözlükler hazırlanmıştır. Pek çok metin kitabının sonunda, metinde geçen kelimeleri içeren sözlükler vardır. Nikolay İvanoviç İlminskiy'in (bilgi için bk. Eren 1998: 177-178) 1861 yılında Kazan'da basılan *Kırgız (Kazak) Çocukları İçin Rus Grameri* adlı eserinin ikinci kısmını sözlük oluşturmaktadır. 1879 yılında Kazak aydınlarından Altınarın'ın⁵ *Qazahskaya Hrestomatiya* (Kazak Hrestomatyası) ve *Naçalnoye Rukovodstvo K Obuçeniyyu Kazahov Russkomu Yazıku* (Kazaklara Rus Dilini Öğretmenin Başlangıç Kursu) adlı ders kitaplarında metinlerin sözlüğü verilmiştir. 1883 yılında Eşmuhambet Bukin'in *Rusça-Kazakça ve Kazakça-Rusça Sözlüğü* ayrı bir kitap halinde basılmıştır. Bundan sonra Orenburg'ta 1893 yılında *Küçük Rus-Kazak Sözlüğü*, 1897 yılında Vasiliy Vladimiroviç Katarinskiy'in (bilgi için bk. Eren 1998: 187-188). *Kazakça-Rusça Sözlüğü* neşir olmuştur. Buna benzer çalışmalar bundan sonra da devam etmiştir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren işe hız verilmiştir. 50 000 sözcüğü kapsayan en hacimli ve kapsamlı *Rusça-Kazakça Sözlük*, 1954 yılında Savranbayev redaktörlüğünde yayımlanmıştır.

Sonuç

Kıpçak sözlüklerine baktığımızda içinde Oğuzca ve Karluk grubu lehçeleri özelliği taşıyan birçok unsur vardır. Bu nedenle sözlük çalışmalarında lehçeler arası tam bir ayrıma gitmek mümkün değildir. Çalışmamızda görüldüğü üzere Türk sözlükçülük geleneği veya özellikle Kazak sözlükçülük geleneği iki önemli merhaleden oluşmaktadır. Birinci aşamada, Arap ve Fars geleneğinin etkisi görülür, sözlükler bu geleneklere göre yazılır. İkinci aşamada ise Rus ve Batı sözlükçülük geleneğinin etkisi söz konusudur. Çalışmamızda bu farklı tarihi sözlük metotlarını ortaya koyduk. X.-XV. yüzyıllar arası, Türk halkları için önemli sosyal olaylarla dolu, Türk lehçelerinin farklılaşarak gelişme gösterdiği, lehçelerin belirginleştiği bir devirdir. Harezmi ve Altınordu sahasında yazılmış belirli sayıdaki eserlerle birlikte Mısır-Suriye alanında da, o dönemin Türkçesini ortaya koyan birçok gramer ve sözlüğün karışık bir dille yazıldığını, bir lehçeye ait olmadıklarını görüyoruz.

Açıklamalar

- ¹ Sovyet döneminde birçok Kazak aydınıyla birlikte Halel Dosmuhameduli da yasaklı ilan edilmiştir. 1997 tarihinden itibaren Kazakistan'da 31 Mayıs siyasi sürgünleri anma günüdür. *Halel Dosmuhameduli Psikologiyalıq Közğarastarı*. Almatı: Arıs vakfı Yay.
- ² Amir Nadjip, (1899-1991) Orta Çağ Türkyazıtları edebî dilini ve çağdaş Uygur dilini inceleyen, tarihî sözlükler yazan ünlü Türkolog.
- ³ Anton Daniloviç Skalon (1735-1777) Sibiry kolordusu Öskemen kalesinde general-poruçik hizmetinde bulunmuş. Bu eser Skalon'un talimatı üzerine yapılmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Malbakov 1995: 6-7).
- ⁴ Johann Peter Falck (1727-1774) tarafından yönetilen Orenburg araştırma gurubu 1770 tarihinde Astrahan, Oral şehirleri üzerinden Orenburg'a ulaşır. Buradan Kazak bozkırlarına birkaç defa gezi yaparak malzeme toplar. Akademi kararıyla 1785-1786 yıllarında Falck'ın üç ciltlik eseri Almanca yayımlanır. Konu ile ilgili sözcükler dizisi üçüncü ciltte yer alır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Kaydarov vd. 2004: 31-62).
- ⁵ İbray Altınarsın eğitimci bir Kazak aydınıdır (1841-1889), 1879 yılında Torgay vilayetinde okullarda müfettiş olarak çalışırken Kazak çocukları için okullar açmaya çalışmıştır. O, 4 iki sınıflı kolej, 7 ilkokul, İrgız'da kız çocukları için yatılı okul ve Torgay'da da meslek koleji açmak için izin almıştır.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan (1990). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) - I.* 4. Baskı. Ankara: TDK.
- Atalay, Besim (1992). *Divanı Lûgat-it-Türk Tercümesi I.* 3. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- Beketaev, Qanapiya ve A. İbatov (1993). *Tübi Bir Türki Tili (Divanı Lûgat it-Türk).* Almatı: Ana Tili Yay.
- Dosmuhamedulı, Halel (1998). *Divanı Lûgat-at Türk.* Tañdamalı. *Arap alfabelinden Kiril alfabesine geçiren Ajibay Kerimov.* Almatı.
- Egevbay, Askar (1997). *Mahmut Qaşqari: Türk Sözdüğü (Divanı Lûgat-at Türk)-I-III.* Almatı: Hant Yay.
- Eren, Hasan (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü. I. Yabancı Türkologlar.* Ankara: TDK.
- Fazılov, E. İ. (1971). *Starouzbekskiy Yazık. Horezmskiye Pamyatniki XIV Veka. CII.* Taşkent.
- Kerimulı, Ajibay (2005). "X-XII Ğasır Jazba Eskertkişteri". *Eski Türki Eskertkişteri Tilindegi Söz Jasyatın Jurnaqtar.* Türkistan: Turan Yay. 5-22.
- Kaydarov, Abdualı ve Meyirbek Orazov (2004). *Türkitanuğa Kirispe.* 3. Baskı. Almatı: Arıs Yay. (1. Baskı Almatı: Mektep 1985, 2. Baskı İstanbul 1999).
- Kenesbayev, İsmet, A. Kuruşcanov ve A. Kerimov (1981). "Belgili Orientalist Jayında Bire Söz". *Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Xabarları. Til, Adebietet Seriyası.* III. Almatı: Ğılım Yay. 27-33.
- Korkmaz, Zeynep vd. (2005). *Türk Dili ve Kompozisyon.* Ankara: Ekin Kitabevi.
- Kıravbaykızı, Alma (2001). *Ejelgi Adebietet.* Astana: Elorda Yay. 113-123.
- Kuruşcanov, Abjan (1969). "İssledovaniya po Tyurkologii". *Köne Kıpşaq Tilindegi Ay, Kün Attarı.* Almatı: Ğılım Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Kuruşcanov, Abjan, Ğ. Aydarov ve M. Tomanov (1971). *Köne Türki Jazba Eskertkişterinin Tili.* Almatı: Ğılım Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Macenova, Marziya (1969). *Abu Hayyan – İssledovatel Kıpçakskogo Yazıkı.* Doktora Tezi. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Malbakov, Mirzabergen (1995). *Qazaq Sözdikteri: Qazan Tönkerisine Deyingi Qazaq Sözdikteri Haqında.* Almatı: Ana Tili Yay.
- _____, (1992). *Qazaq Leksikografyasının Tarihi.* Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Musaev, Kenesbay (2002) "Kıpçakskaya Gruppy". *Sravnitelno-İstorişeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov.* Moskova: Nauka Yay. 216-217.

- Nadjip, Amir (1965) *Kıpçaksko-Oguzskiy Literaturniy Yazık Mamluykskogo Egipta XIV Veka*. Doktora Tezi. Moskova: Rusya İlimler Akademisi.
- _____, (1975) *Tyurkoyazıçniy Pamyatnik XIV Veka "Gulistan" Seyfa Saraii İ Ego Yazık*. C. I. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Yay.
- Nadjip, Amir ve T. Blagova (2002) "Mamluk-Kıpçak Tili". *Türki Tilderi Ensiklopediyalıq Basılım*. Astana: Foliant Yay. 94-101.
- _____, (2004) *Kultura i Tyurkoyazıçnaya Literatura Mamlyukskogo Egipta XIV Veka*. Türkistan: Turan Yay.
- Nurmahanova, Aziza (1971). "Orta Aziya Men Qazaqstan Tilderinin Tarihi Baylanıstarı". *Türki Tilderinin Salıstırmalı Grammatikası*. Almatı: Mektep Yay. 18-22.
- Özyetgin, A. Melek(2001). *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yay.
- Sızdıkova, Rabiğa (1975). "Qazaq Leksikografıyasının Damuvındağı Orıs Ğalımdarı Men Avtorlarının Qızmeti". *Dil-Edebiyat Serisi Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Dergisi* 1: 3-9.
- Savranbaev, Niğmet (1948). "Nekotoriye Çerti Drevnekıpçakskogo Yazık". *Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Dergisi* 12: 17-18.
- Tomanov, M. ve M. Malbakov (1989). "G. Yu. Klaprot Qazaq Tili Jayında" *Dil-Edebiyat Serisi* I. Almatı: Kazakistan İlimler Akademisi Yay.13-17.

Kypchak Dictionaries and Lexicography Studies in Kazakhstan between the 18th and 20th Centuries

Ayabek Bayniyazov*

Canar Bayniyazova**

Abstract

Dictionaries are concrete sources presenting the vocabulary of a language. The importance of dictionaries can be understood better if we remember that even a single word can tell a lot about the language it is found in. This article presents an overview and evaluation of dictionary studies in Kazakhstan. For this purpose, the article focuses on two main issues. The first part of the article deals with Turkish dictionaries created in the Middle Ages and the studies Kazakh linguists have conducted on these dictionaries. The second part of the article is devoted to the methodology of compiling bilingual dictionaries (Russian-Kazakh, Kazakh-Russian), which were produced as a result of the arrival of Russians in Central Asia.

Keywords

Kypchak language, Kypchak Dictionaries, Kazakh language, lexicography, Arabic-Turkic historical dictionaries, Russian-Kazakh dictionaries

* Prof. Dr., Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Faculty of Philology, Department of Turkish Language and Literature – Turkistan / Kazakhstan
ayabek67@mail.ru

** Assist. Prof. Dr., Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Faculty of Philology, Department of Turkish Language and Literature – Turkistan / Kazakhstan
janara70@mail.ru

18-20

Аннотация

Ключевые слова

*
ayabek67@mail.ru
**
janara70@mail.ru